

CMENTARZE PO OBU STRONACH BUGU, red. Hryhorij Arkuszyn, Feliks Czyżewski, Agnieszka Dudek-Szmagaj, Włodawa-Lublin: Towarzystwo Popularyzacji Piękna Polesia, Zakład Filologii Ukraińskiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014, ss. 336.

Recenzowany tom zawiera zbiór artykułów stanowiących pokłosie międzynarodowego projektu badawczego pt. *Cmentarze po obu stronach Bugu*. Projekt był realizowany od 1 marca 2013 r. do 28 lutego 2015 r. dzięki środkom Unii Europejskiej w ramach Współpracy Transgranicznej Polska–Białoruś–Ukraina 2007–2013, realizowanego w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa. Projekt stanowił część szerszego przedsięwzięcia pod nazwą *Sieć współpracy organizacji pozarządowych pogranicza* i odnosił się do obszaru kultury i dziedzictwa kulturowego. Obejmował badania inskrypcji nagrobnych cmentarzy różnych wyznań chrześcijańskich (rzymskokatolickich, prawosławnych, greckokatolickich) we wschodniej części województwa lubelskiego i w zachodniej części obwodu wołyńskiego na Ukrainie. Wyniki badań z realizacji projektu „Cmentarze po obu stronach Bugu” prezentowano na konferencjach naukowych po stronie polskiej (Włodawa, listopad 2013) i ukraińskiej (Łuck, luty 2015).

We *Wstępie* do publikacji redakcja zwięźle określiła tematykę tomu:

Prezentowane rozważania koncentrują się wokół dziedzictwa historycznego, kulturowego i językowego nekropolii, pomagają zrozumieć istotę przenikania kultur i różnorodność pogranicza. Podejście interdyscyplinarne do problematyki badawczej zaowocowało obecnością w tomie tekstów o tematyce teologicznej, historycznej, kulturoznawczej, etnograficznej, literaturoznawczej. Zasadniczą jednak część stanowią artykuły językoznawcze, opisujące w różnych aspektach język inskrypcji nagrobnych pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego (s. 9).

Kolejny element publikacji to dwie mapy cmentarzy, na których przeprowadzono dokumentację w latach 2005–2006 i w roku 2013. Następnie zaprezentowano 37 fotografii cmentarzy i nagrobków z terenu objętego projektem, które wykonali uczestnicy studenckich obozów w roku 2013.

W tomie opublikowano 18 artykułów doświadczonych badaczy, 11 prac studenckich i jeden komunikat. Artykuły podzielono na trzy grupy tematyczne: w pierwszej znalazły się teksty dotyczące zjawiska śmierci w ujęciu teologicznym, etnograficznym i obrzędowym; drugą tworzą artykuły pokazujące stan materialny cmentarzy na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim oraz teksty zawierające rozważania o roli przydomowych krzyży i o znaczeniu krypt jako źródle wiedzy historycznej; do trzeciej weszły artykuły poświęcone napisom nagrobnym.

Interesującym dodatkiem są prace magisterskie (lub ich fragmenty) prezentujące zebrane w ramach projektu „Cmentarze po obu stronach Bugu” materiały. Ich autorami byli studenci z Łucka i Lublina. Tym samym redaktorzy tomu docenili udział i zaangażowanie studentów w realizacji tak ważnego pod względem naukowym, dydaktycznym, a także politycznym, projektu.

Zasadniczą część tomu otwiera artykuł Feliksa Czyżewskiego, znakomitego ukraińisty, dialektologa i onomasty, kompetentnie poruszającego się w kręgu zagadnień związanych z polsko-wschodniosłowiańskim pograniczem. W pracy *Cmentarze po obu stronach Bugu: po co i jak badać inskrypcje nagrobne – uwagi metodologiczne* w sposób jasny i wyczerpujący przedstawił cele, zadania i metodologię badań inskrypcji nagrobnych, ocenił wartości naukowe, dydaktyczne i polityczne zrealizowanego projektu.

Zdaniem Czyżewskiego badania na cmentarzach pogranicza polsko-ukraińskiego były realizowane z kilku powodów. Po pierwsze, ze względów naukowych i poznawczych, ponieważ „cmentarz jest ważnym znakiem kulturowym w wymiarze życia społecznego lokalnej wspólnoty”. Ponadto na peryferiach etnicznych, językowych i konfesyjnych cmentarz jest złożonym znakiem kulturowym, interesującym poznawczo. Po drugie, ze względów dydaktycznych. Wagę tego czynnika najtrafniej określił przywołany przez autora artykułu Leon Popek: „Každy cmentarz jest takim miejscem, gdzie odległe dzieje w sposób bardzo wyraźny splatają się z teraźniejszością, skłaniają do refleksji, zadumy i przemyśleń nad historią danej okolicy, miejscowości czy sensem życia” [Czyżewski, s. 28; L. Popek *Cmentarz parafialny w Ostrówkach na Wołyniu*, Lublin 2005]. Po trzecie, ze względów politycznych, trzeba bowiem uświadomić sobie, jak ważne dla historii różnych narodów jest przywracanie pamięci. Badania, obejmujące zamknięte cmentarze prawosławne po polskiej stronie i katolickie po ukraińskiej, mogą przyczynić się do nowego spojrzenia na trudną historię obu narodów.

Blok pięciu artykułów jest poświęcony zjawisku śmierci. Przedstawiono je w ujęciu teologicznym, etnograficznym i obrzędowym. Bożena Józefów-Czerwińska w artykule *Śmierć i zmarli w świetle badań etnograficznych mieszkańców południowego Podlasia* skupiła się na wybranych elementach obrzędowości pogrzebowej, percepcji granic i graniczności grobu, cmentarzy, osad oraz na tych kodach kulturowych, które odzwierciedlają przekonania ludności, świadczą o możliwości zachowania kontaktu i relacji ze swoimi zmarłymi. Beata Wałęciuk-Dejneka w artykule *‘Płacze z cmentarza’ – symboliczna rola kobiet w tradycyjnym obrzędzie* zajęła się „dekodowaniem – wpisanych w sylwetki kobiece (ich zachowania, gesty, rekwizyty, niekiedy słowa itp.) – kulturowych sensów, ukierunkowanych na bezpieczną komunikację z zaświatami i szczęśliwe opuszczenie tego świata” [s. 35]. Autor artykułu *Śmierć i zmarłych wstanie*, Marcin Gościak, przybliżył czytelnikom wymienione w tytule zjawiska w ujęciu teologicznym. Jadwiga Kozłowska-Doda w opracowaniu pt. *U dalokuju*

staronku odjeżdżasz, czyli odbicie tradycyjnej metaforyki śmierci opisuje tradycyjną metaforykę śmierci na materiale lamentów, oracji, pieśni pogrzebowych, napisów cmentarnych oraz opowieści ludności mającej polską świadomość z rejonu woronowskiego na północnym zachodzie Białorusi. Z kolei Michał Łesiów przedmiotem zainteresowania uczynił *Sposoby na uczczenie i przedłużenie pamięci o zmarłych*.

Kolejną część tworzy osiem tekstów pokazujących stan materialny cmentarzy na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim, zawierających uwagi o roli przydomowych krzyży i o znaczeniu krypt jako źródle wiedzy historycznej. Przydomowe symboliczne krzyże (*Придомнісімволічні хресту*) opisał Grigorij Arkuszyn (Łuck) a do tekstu dołączono fotografie ilustrujące omawiane obiekty. Witold Bobryk zwrócił uwagę na kontrowersyjne *Stanowisko Urzędu do spraw Wyznań w konflikcie o cmentarz św. Marii Magdaleny w Białymstoku*, w artykule przytoczono kopie oryginalnych pism urzędowych dokumentujących omawiany problem. Ewa Bryła (Kraków, Zagór) w artykule *Ochrona ukraińskich cmentarzy polskiej części Bojkowszczyzny i Nadśania. Wybrane działania praktyczne* przedstawiła działalność na rzecz zachowania wytworów sztuki sepulkralnej oraz cmentarzy dwóch ukraińskich grup etnicznych wysiedlonych z rodzimych stron – Bojków i Rusinów (w gwarze autochtonów: Rusnaków) Gór Słonnych i ziemi sanockiej. Igor Demjaniuk (Siedlece) scharakteryzował „Zabytkowe kaplice grobowe i krypty na Białorusi Zachodniej”, Krzysztof Gorczyca (Lublin) w artykule pt. „Zabytki spod ziemi. Najciekawsze nagrobki odkryte w ramach prac remontowych programu „Cmentarze pogranicza” na terenie Polesia i Wołynia w latach 2010-2013” poinformowało o wynikach prac remontowych i porządkowych prowadzonych na zabytkowych cmentarzach pogranicza polsko-ukraińskiego przez Towarzystwo dla Natury i Człowieka; dołączono liczne fotografie dokumentujące omawianą tematykę. Mariusz Koper (Lublin) w pracy pt. „Cmentarze przycerkiewne Roztocza Wschodniego w pejzażu” przybliżył czytelnikom wybrane zagadnienia związane z historią, historią sztuki, stanem zachowania, otoczeniem geograficzno-przyrodniczym i językiem epitafiów kilku cmentarzy greckokatolickich południowo-wschodniej Lubelszczyzny oraz Podkarpacia. Z kolei Krzysztof Snarski (Suwałki) opisał „Cmentarze starowerskie na Suwalszczyźnie”. Rezultaty kolejnych odkryć wykopaliskowych dotyczących wspomnianego w latopisach Uhrowska przedstawił Jurij Mazurik (Łuck) w tekście *Некрополь литовисного Угровська*.

Pięć kolejnych artykułów poświęcono historyczno-kulturowej roli cmentarzy i napisom nagrobnym. Ich autorami są naukowcy lubelscy. *Funkcja ekspresywna inskrypcji nagrobnych (na przykładzie nekropolii prawosławnych pogranicza polsko-ukraińskiego)* była przedmiotem uwagi w artykule Agnieszki Dudek-Szmigaj. Agnieszka Szokaluk-Gorczyca jest autorką interesującego opracowania pt. *Cmentarz jako odzwierciedlenie kultury i historii lokalnej na przykładzie cmentarza prawosławnego w Kosyniu (powiat włodawski)*. Marcin Kojder w artykule pt. *Imiona męskie w inskrypcjach nagrobnych wybranych cmentarzy wschodniej Lubelszczyzny* dokonał

analizy lingwistycznej nazwanych w tytule antroponimów wyekscerpowanych z 738 badanych inskrypcji (85 imion męskich występujących w 198 wariantach graficznych). *Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na cmentarzach południo-wschodniej Lubelszczyzny* omówił Mariusz Koper. Typowe struktury inskrypcji nagrobnych zapisanych w dwóch językach – łacinką oraz cyrylicą wszechstronnie scharakteryzował Marek Olejnik w pracy pt. *Uwagi o inskrypcjach cmentarnych nekropolii w Chełmie*.

Warto zwrócić uwagę na następną część zatytułowaną *Z prac studenckich*, którą stanowi blok dziesięciu referatów studentów z Łucka i tylko jednego z Lublina. Różnorodną a zarazem interesującą i wartościową poznawczo tematykę odzwierciedlają tytuły prac. Dotyczą one m.in. wyglądu i symboliki nagrobków, symboliki śmierci w rzemiośle ludowym, roli ręcznika jako sakralnego atrybutu obrządku pogrzebowego: Katerina Kozak *Дизайн особливості польских надробків кладовищ XVII–XX ст. На теренах давньої Волині*; Iwanna Kiłjuszniuk *Символика надробных пам'ятників*; Mariana Cisaruk *Характерні особливості дерев'яних надробків на кладовищах Волинської області кінця XIX – початку XX ст.*; Katierina Żukowa *Образне зображення смерті вмістечві*; Irina Kiłjuszik *Символика пнеподібных пам'ятників*; Irina Piriechod'ko *Рушник як сакральний атрибут поховальної обрядовості українців*. Kolejne prace studenckie są poświęcone osobliwościom inskrypcji nagrobnych i charakterystyce antroponimów wchodzących w skład tych inskrypcji: Julia Abramowa *Поховання на Ладомирському цвинтарі у Володимирі Волинському*; Nadija Łajtaruk *Надмогильні написи на діючих цвинтаряхм Ківерці*; Magda Pawluk *Uwagi o inskrypcjach nagrobnych (na przykłdzie napisów polskich z Wołunia*; Tetjana Karpiw *Особливості словотвору українських антропонімів на надгробных инскрипциях з території Холмицинта Підляшия кінця XIX-середини XX століття*; Iwanna Potarczuk *Особливості словотвору українських варіантів імен занадмогильними написамин.пп. СичинтаБила-Підляска*".

W ostatniej części tomu znajduje się tekst Agnieszki Dudek-Szmigaj (Lublin) *Międzynarodowe obozy studenckie w ramach projektu „Cmentarze po obu stronach Bugu” – komunikat* informujący o uczestnikach prowadzonych badań terenowych, zasięgu terytorialnym i wymiernych rezultatach. Znakomite uzupełnienie zawartych w nim informacji stanowi dodatek *Fotografie II Uczestnicy projektu „Cmentarze po obu stronach Bugu” podczas prac badawczych i porządkowych oraz w czasie wypoczynku*. Ich autorami są uczestnicy studenckich obozów przeprowadzonych w roku 2013.

Przedstawiony tom zasługuje na szczególną uwagę, zawiera bowiem bogate, interesujące i zróżnicowane tematycznie materiały z etnicznego polsko-ukraińskiego pogranicza. W poszczególnych artykułach poruszano aktualne problemy w kontekście historycznych zaszczości, podkreślano wysoką rangę tego typu badań ze względu na wartości naukowe, dydaktyczne i polityczne, przedstawiono nowe propozycje meto-

dologiczne. Tom jest skierowany do wielu adresatów: filologów, dialektologów, kulturologów, historyków, socjologów, wreszcie politologów, a także szerokiego kręgu czytelników interesujących się historią swojej małej ojczyzny.

Tom został zredagowany starannie, trudno dopatrzeć się w nim jakichkolwiek uchybień zarówno merytorycznych jak i formalnych. Zamieszczone na początku artykułów streszczenia w języku polskim/ukraińskim i angielskim od razu przybliżają tematykę danego opracowania.

Słowa uznania należą się pomysłodawcom i realizatorom przedstawionego projektu, organizatorom wspomnianych konferencji, redaktorom tomu i autorom artykułów, a szczególnie tym osobom, które uczestniczyły we wszystkich wymienionych typach działań.

Leonarda Dacewicz
Uniwersytet w Białymstoku